

И. ТҶХТИЕВ

„МИНГ УЙЛАР“НИНГ АРХИТЕКТУРАСИ ВА САНЪАТИ

Тошкент
Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти
1984

63.3(25)
М61

Ушбу брошюрада Шарқий Туркистон ва Урта Осиё халқларининг қадимий ва илк ўрта асрлардаги буддизм, унинг бу районларга тарқалиш тарихи, меъморчилик ва рассомлик санъатига доир материаллар баён этилган.

Брошюра кенг китобхонлар оmmasига мўлжалланган.

М а с ъ у л м у ҳ а р р и р
тарих фанлари кандидати Ҳ. СОДИҚОВ

Т а қ р и з ч и л а р:
тарих фанлари доктори Б. АҲМЕДОВ,
тарих фанлари кандидати Э. ИСМОИЛОВА

Ирпан Тухтиев

ПЕШЕРЫ «ТЫСЯЧИ БУДД»

На узбекском языке
Ташкент, «Фан»

*Ўзбекистон ССР ФА илмий-оммабон китоблар таҳрир
ҳайъати томонидан нашрга тасдиқланган.*

Муҳаррир М. Алиева
Рассом Е. Владимиров
Техмуҳаррир Ҳ. Бобомухамедова
Корректор М. Содиқова

ИБ № 2408

Теринга берилди 30.03.84. Босишга рухсат этилди 19.04.84. Р14496. Формат 84×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 1. Адабий гарнитура, Юқори босма. Шартли босма л. 1,68. Ҳисоб-нашриёт л. 1,7. Тираж 4200. Заказ 82. Баҳоси 5 т.

ЎзССР «Фан» нашриёти, Тошкент. 700047, Гоголь кўчаси, 70.
ЎзССР «Фан» нашриётининг босмахонаси, Тошкент, М. Горький проспекти, 79.

Т $\frac{4902020000-2299}{М 355 (04)-84}$ 111—83

© Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 84 й.

КИРИШ

Уйғур халқи «минг уйлар» деб атаган тарихий обидалар аслида Шарқий Туркистонга милоддан аввалги II—I асрларда Ҳиндистондан Кашмир орқали кириб келган ва милодий VII—VIII асрларгача гуллаб-яшнаган буддизмнинг ибодатхона ва монастырларидир.

Минг уйлар Шарқий Туркистонни географик жиҳатдан иккига бўлиб турган Тяньшань тоғининг шимоли ва жанубидаги кенг поёнсиз водийлардан тортиб энг жанубдаги «Олтин тоғ» этакларигача тарқалган. Улар асосан тоғ бағирларига ва баланд тепаликларга ёр шаклида ўйиб ясалган.

Шарқий Туркистонда ҳозир ана шундай уйлардан 700 га яқини сақланиб қолган, улар квадрат, тўртбурчак шаклида бўлиб, шиплари текис, қубба ёки мураккаб зина шаклида қурилган.

Бу ёр уйларнинг ички деворларида будда динининг асосчиси Шакьямунининг ҳаёт саргузаштларига доир ёзилган Джатака китобидаги ривоят ва ҳикоятлар сюжети асосида чизилган расмлар, жониворлар, қушлар, табиат манзаралари, гуллар, нақшлар юксак маҳорат билан тасвирланган. Зеро, минг уйлар деворларидаги расмлар Шарқий Туркистон халқлари халқ турмуш тарзи, урф-одатлари, табиат манзаралари, ҳайвонот дунёси тасвирланган бир бутун санъат тарихидир. Деворга чизилган расмларда мусиқа жўрлигида рақсга тушаётган раққосалар, хонанда ва созандалар яққол кўзга ташланади.

Архитектура ва санъат намуналарини ўзида мужасамлантирган минг уйлар уйғур халқининг узоқ ўтмишдаги аждодлари томонидан ижод қилинган буюк тарихий моддий ва маданий ёдгорликдир.

Уйғур халқининг кўп асрлик меъморлик, ҳайкалтарошлик, рассомлик мактабини, умуман, санъат тарихини ўрганишда минг уйлар бизга бой материал беради. Ушбу рисола бу темага доир рус, хитой, уйғур, ўзбек ва бошқа манбалар билан бирга шу сатрлар авторининг минг уйлар устида шахсан кузатишлари асосида ёзилди.

АФСОНАЛАР ЗАМИНИДА ҲАҚИҚАТ

«Шарқий Туркистон — Кучор атрофидан 1890 йили қайин пўстлоғига ёзилган санскрит қўлёзмасининг топилиши Шарқий Туркистон халқларининг ислом динидан аввалги маданиятини ўрганишни бошлаб берди, бу ҳозирги замон шарқшунослик илмининг энг долзарб вазифалари қаторидан етакчи ўринлардан бирини эгаллайди»¹, — деб ёзган эди В. В. Бартольд.

Уйғурлар Марказий Осиёдаги энг қадимий турк халқларидан бири бўлиб, уларни қадимги шарқ ва ғарб ёзма манбаларида турли ном билан атаб келганлар..

Юнон тарихчиси Птолемей (мл. II аср) ҳозирги Шарқий Туркистондаги Торим дарёсини «Ойхорд», халқини «ойхордлар» деб ёзган эди. Птолемей «ойхордлар» деб атаган халқларни ҳозирги замон Ғарбий Европа ва рус-совет шарқшунос олимлари, шак-шубҳасиз уйғурлардир деб тасдиқламоқдалар.

XI асрда яшаб ижод этган буюк энциклопедист олим Маҳмуд Кошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асаарида уйғур сўзининг икки маъноси бор: бири — уйғур, ўлка, иккинчиси — халқ деб изоҳланган.

Уйғур сўзининг этимологик маъноси ҳақида Маҳмуд Кошғарий: «Зулқарнайн уйғурлар вилоятига яқинлашгач, турк хоқони унга тўрт минг одамни йўллайди. Уларнинг бошларидаги баланд қалпоқ парлари худди лочин қанотидай эди. Уқни олдиндан қандай отсалар, орқадан ҳам шундай усталик билан отар эдилар. Бунга Зулқарнайн ҳайрон қолди ва худхурандлар — ўзи топиб еювчилар, бошқаларга муҳтож бўлмовчилар, яъни булардан ов қочиб қутулмайди, қачон хоҳласалар отиб ейдилар деди, шундан сўнг бу вилоят «худхуранд», яъни «уйғур» деб аталди», — деб ёзган эди.

Кейинчалик «х» ҳарфининг «у»га, «д» ҳарфининг «й»га, «ҳ»нинг «ғ»га алмашиниши натижасида худхур сўзи уйғур ҳолига келган.

IX—X асрлардаги араб ва форс манбаларида уйғур-

¹ Қаранг: Бартольд В. В. Асарлар. IX т., 333-бет.

ларни «туғузгур», яъни уйғурларнинг тўққиз қабиласи деб аталган эди.

Х асрда ёзилган «Худуд ал-Олам» («Оламнинг чегаралари») асарида Туғузгурлар области ва унинг шаҳарлари ҳақида тўхталиб: «Унинг шарқида [туғузгурларнинг] Чин мамлакати, жанубида бир қисми Тибет ва бир қисми халлух [қарлуқ]лар билан ва шимоли-ғарбий томони хирхизлар [қирғиз] билан чегараланади. Улар бутун чегара бўйлаб ўтроқлашган. Бу область бошқа турк областларига қараганда катта, шубҳасизки, у ернинг аҳолиси ҳам кўп, бутун Туркистоннинг ҳоқони қадимги даврдан туғузгурлардан бўлган, уларнинг одамлари жанговар ва яхши қуроқланган, туғузгурлар бошқа турклар ичида энг бой халқлардир», — деб ёзган эди.

Уйғурлар иқтисодий ва территория жиҳатидангина эмас, балки моддий-маънавий, тарихий обидаларга ҳам жуда бойдир. В. В. Бартольд: «Шарқий Туркистон ўз иқлимига кўра худди Миср каби турли маданий халқларнинг моддий-маданий обидалар хазинасига айланадиганга ўхшайди», — деб ёзса, академик С. Ф. Ольденбург: «Инсоният тарихи тўғрисида гап кетганда фақат Шарқ тарихи тўла ҳуқуқли бўлиб киргандан сўнггина гапириб мумкин, шу жумладан, Урта Осиёнинг ва махсус Шарқий Туркистоннинг тарихи катта аҳамиятга эгадир», — деган эди.

Рус география жамиятининг раиси, машҳур географ П. П. Семенов-Тяньшанский 1854 йили кадет корпусининг офицери Чўқон Валихоновга мурожаат қилиб шундай деган эди: «Чўқон Чингизович, сиз фанга, Ватанга кўп хизмат қила оласиз, мен бунга ишонаман... Мендан кейинги қадамни сиз қўйсангиз яхши бўлар эди. Сиз Қошғарияга, худди ана шу жуда кўп афсоналар диёрига кириб бора олган бўлардингиз. Бу диёрга Европадан бирор киши қадам ташриф қилгани йўқ. Уйғурлар эли шарқшуносликда афсонавий бир дунёдир».

Дарҳақиқат, уйғурлар элида инсоният қўли билан битилган, халқ истеъдоди ва ақл-заковатини мужассамлаштирган моддий-маданий ёдгорликлар жуда кўп. Улар ичида халқ ижодиётининг мулки бўлмиш уйғур халқининг архитектураси, санъати ва маданий ҳаётини ифодалайдиган минг уйлар алоҳида ўрин эгаллайди.

Моддий ва маданий ёдгорликларни ўз бағрига жамлаган, шуҳрати жаҳонга кетган минг уйлар энг аввал Хўтан, Кучор шаҳарлари атрофида барпо этилган. Йиллар, асрлар ўтиши билан зулмат ва жаҳолатларнинг,

эрк ва зиё йўлидаги курашларнинг гувоҳи бўлган минг уйлар ҳақида қанчадан-қанча афсоналар, ривоятлар яратилган. Минг уйларда шу ерлик халқларнинг ақл-заковати, истеъдодининг улуғворлиги абадийликка муҳрланган буюк архитектура ансамбли бўлиб қолмасдан, балки ўз даврининг илм-фан ва маърифат ўчоғи ҳам эди.

Минг уйларни бунёд этишда меъморлар, наққошлар, рассомлар ва заргарларнинг бутун-бутун группалари жалб этилган. Шунинг учун минг уйларнинг архитектураси, санъати ва ундаги ижодий тафаккурнинг ноёб намуналари Шарқ ва Ғарбнинг билимдонларини қизиқтириб келган. Афсоналарнинг бирида минг уйнинг қурилиши «Фарҳод ва Ширин» достонининг қаҳрамони Фарҳодга нисбат берилади. Фарҳод ва Ширин ҳақидаги афсоналар тарихий фактлар заминиде майдонга келган бўлиб, у ўзига бир қатор бадий тўқималарни сингдирган.

Минг уйлар қад кўтариб, анча даврлар ўтгандан кейин афсоналар яратилган деган хулосага келамиз. Иккинчи бир ривоятда чет эл босқинчилари, золимлар ҳукмронлиги зулмидан хўрланган, таҳқирланган халқлар обод шаҳарларни тарк этиб, тоғу тошларни макон қилишга ва жиддий мудофаа аҳамиятига эга уйлар қуришга, мустақил ҳаёт кечиришга азми қарор қилиб, шу уйларни қурган дейилса, яна бошқа бир ривоятда ўтмишда Осиёда икки катта маслак — Эрон ва Турон дини ақидалари мавжуд бўлиб, биринчиси ислом дини ақидаларини кенг тарғиб қилса, иккинчиси унга зид ҳолда эронликларнинг «худо бир» деганига жиддий эътироз билдириб «худо бир эмас, минг» деган даъво билан минг уйларни қурдирганлар. Бу асли «минг буддир» деган ривоятлар ҳам сақланиб қолган. Минг уйлар ва унинг қурилиши ҳақидаги афсона ва ривоятлар ниҳоятда кўп ва хилма-хилдир. Афсона, ривоятлар қанча кўп ва даврлаштирилган бўлмасин, улар заминиде у ёки бу даражада ҳақиқат мавжуддир.

Масалан, Фарҳодга нисбатан берилган афсона уйларни қуриш, ичини безашга қатнашган меъмор, тоштарош, наққош ва рассомларнинг типик вакили қилиб Фарҳод тилга олинади. Ривоятларнинг бирида минг уйлардек улуғвор иншоотларни қуришда кенг меҳнат аҳли минглаб уста меъмор ва наққошлар қатнашганлиги қайд этилган экан, бу шубҳасиз ҳақиқатдир. Минг уйларнинг ғор шаклида ўйиб ясалиши сабабига доир илмий ҳақиқатга яқин бўлган маълумотларни биз Ҳиндистонда милоддан аввалги VI, V асрларда мавжуд бўл-

ган брахманизм дини ва унинг каста тузумига ғоявий норозилик сифатида келиб чиққан буддизм ва унинг ақидаларидан излашимиз керак.

Буддизм тарихидан маълумки, будда жамоа аъзолари асосан таркидунёчилардан ташкил топган эди. Улар бу дунёнинг ҳузур-ҳаловатлари, лаззатларидан воз кетган одамлар бўлиб, фақат кишиларнинг берган хайр-эҳсонлари билан ҳаёт кечирганлари учун уларни қадимий санскрит тилида «бикшу», яъни қаландарлар деб атаётдилар².

Будда жамоалари янгидан ташкил қилинаётган даврларда бикшулар ўз умрининг кўп вақтини сарсон--саргардонликда садақа-эҳсон йиғиш билан ўтказар эдилар. Фақат йилнинг ёмғирли фаслларида «июнь — сентябрь» ойларида улар бир жойга — тоғ ғорлари ва ўзларига маъқул пана жойларга тўпланишар, ёмғирли фасл ўтиб кетгунча шу жойларда буддизм ва унинг таълимоти ҳақида баҳс-мунозаралар олиб борар эдилар. Бундай жойлар кейинчалик бикшуларнинг доимий турғун жойига — ибодатхонага, бикшулар ибодатхоналарнинг доимий турғун монах (роҳиб)ларига айланган.

Тоғ ғорлари ва пана жойлардан ташкил қилинган ибодатхоналар тез орада буддизм динининг асосий ва бирдан-бир ташкилий формаси бўлиб, у аста-секин будда таълимотларини ишлаб чиқарадиган ғоявий марказларга айланган. Қадимий ҳинд ёзма манбаларида хабар қилнишича, Магенда деган роҳиб ўз муридлари билан биринчилардан бўлиб шаҳарни тарк этиб тоғ ғорларни доимий яшаш учун ўз маконига айлантирган. Бунни эшитган подшо Магендадан: «Сен не учун мени ва менинг одамларимни ташлаб тоғларни макон қилдинг?!» — деб сўраганда: «Мен йилнинг фақат ёмғирли фаслларида эмас, балки унинг ҳамма фаслларида тоат-ибодат билан шуғуullanмоқчиман. Шунинг учун тоғ ғорларни ўзимнинг маконимга айлантирдим», — деб жавоб бергандан кейин, подшо фармон эълон қилиб Магенда яшаган тоғларда 68 та ҳужрани монахлар яшаши учун қурдириб берган.

² Бикшу қадимий санскрит тилида қаландар, девона деган маънони англатган бўлса, кейинчалик бу сўз буддучи монах (роҳиб) маъносини англатган. XI—XII асрлардаги уйғур қўлёзмаларида бикшу сўзи «котиб», «мирза», «хат битувчи» саводхон одам маъносини англатар эди. Ҳозирги уйғурларнинг жонли тилида «бикшу» сўзидан келиб чиққан «бахши» сўзи ажина, жинларни ҳайдайдиган шамаан маъносини англатади (И. Т.).

Шундан сўнг Ҳиндистон ва Шри Ланкада ибодатхоналарни тоғларда ўйиб яшаш анъанага айланган.

Шарқий Туркистонга буддизмнинг Ҳиндистон орқали кириб келиши билан бир вақтда қурилишга бошланган минг уйлар Ҳиндистон ва Шри Ланкадаги будда ибодатхоналари қуриш традициясини кенг давом эттириб, шаҳардан узоқ манзарали тоғ бағирларига қура бошлаганлар.

Уйғур халқининг қадимий ва ўрта асрлар тарихи, у даврлардаги маданий ҳаётини минг уйларсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Буюк буддашунос рус олими С. Ф. Ольденбург Шарқий Туркистондаги минг уйларни «будда санъатининг тенгсиз музейидир» деб ёзса, 1923—1928 йиллари Марказий Осиё бўйлаб саёҳат қилган буюк рус рассоми Николай Константинович Рерих: «Кучор шаҳрининг атрофи қадимий будда ибодатхоналари ва монастирларига жуда бой бўлиб, булар Шарқий Туркистоннинг ажойиб, гўзал санъат ёдгорликлари ҳисобланади. У ўтмиш маданий ёдгорликлари ичида ҳақиқий турда юксак ўринни эгаллайди. Минг уйлар архитектураси ва санъати кишининг диққат-эътиборини беихтиёр ўзига жалб қилишларига қарамай, унинг санъати илмий-назарий асосда ўрганилмаган, ҳатто унинг бадий композицияси ўз баҳосини топганича йўқ...», — деб ёзган эди.

1968 йили ЮНЕСКО Бош конференциясининг XV сессиясида қабул қилинган «Буддизм ёдгорликлари ва унинг санъатини ўрганиш ҳақида»ги қарорида «буддизм ёдгорликларини диний характердаги ёдгорлик деб қарамасдан, балки уни халқ санъати деб қараш керак, улар яратган маданият, санъат ўтмишда ва ҳозир ҳам бир қатор мамлакатларнинг маданий ҳаётида муҳим роль ўйнамоқда», — деб тўғри илмий хулоса чиқарган.

Уйғур халқининг қадимги тарихий мероси бўлган «минг уйлар»ни марксча-ленинча илмий нуқтаи назардан ўрганиш ва моддий бойлик сифатида тадқиқ қилиш проблемаси шу кунларда жуда актуал аҳамият касб этмоқда.

Совет шарқшунос олимлари Шарқий Туркистон тарихини кенг кўламда ёритиш йўлида давомли ишлаб келди ва бундан кейин ҳам ишлайдилар. СССР Фанлар академиясининг вице-президенти Т. Н. Федосеев ўзининг «ҚПССнинг XXIV съезди ва ижтимоий фанларни ривожлантиришдаги вазифалар» деган докладида: «Ўрта Осиё ва Қозоғистон шарқшунос олимларининг қўлга киритган ютуқлари ҳақида гапириб бундан кейин ҳам

Шарқ мамлакатларининг, шу жумладан, Шарқий Туркистон тарихини ўрганишга мутахассисларни жалб қилиш тўғрисида тўхталиб уйғуршуносликни, шунингдек, Шарқий Туркистоннинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий проблемаларини тарихий тадқиқ қилишни кучайтириш керак», деб алоҳида таъкидлаб ўтган эди.

Бу кўрсатма КПСС Марказий Комитетининг шарқ халқларининг, шу жумладан, уйғур халқининг тарихий ва маданий ёдгорликларини ўрганиш, асраш соҳасидаги жуда катта ғамхўрлигининг яна бир ёрқин ифодасидир.

Шарқий Туркистонда буддизм динининг тарқалиши ва минг уйларнинг қурилиши

Ҳиндистондаги брахманлар дини ва унинг каста тузумига қарши ҳолда келиб чиққан буддизм дини Ҳиндистондаги Ашока подшолиги даврида (мл. аввалги 272—232 йиллар) давлат дини деб эълон қилиниши билан бу дин бутун Ҳиндистонга ва кейинроқ унга қўшни давлатларга — Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонга тарқала бошлаган.

Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда буддизмнинг кенг тарқалиши Кушанлар давлати ҳукмронлик қилган даврга ва, айниқса, Кушан подшоларидан «шоҳлар шоҳи» деб аталган Канишка даврига тўғри келади. Канишка ҳукмронлик қилган даврда Кушан давлатининг территорияси кенгайиб унинг составига ҳозирги Ўрта Осиё республикаларидан Ўзбекистон, Тожикистон территориясининг бир қисми, Афғонистон, Шимоли-ғарбий Ҳиндистон ва Шарқий Туркистоннинг қадимий шаҳарларидан Хўтан, Ёркент, Қошғар ва Кучорлар кирган.

Кушан подшоларининг бундай кенг территориядаги бир-бирларига ўхшамаган турли этник группадаги халқларни бирлаштириб бошқариши учун қандайдир бир илоҳий куч ва умумий бир ғоя керак эди. Кушан подшоларидан Канишка ана шундай илоҳий куч ва умумий бир ғоя сифатида буддизм динидан фойдаланди ва уни давлат дини деб эълон қилди.

Буддизм тадқиқотчиларининг кўрсатишича, бу диннинг эрамиздан аввалги II—I асрларда Бақтрия ва Парфиянинг шарқидаги Марийда (ҳозирги Туркманистоннинг Мурғоб водийсига тўғри келади) дастлабки жамоалари пайдо бўлган.

Ҳинд тарихчиси Багчи «Эрамиздан аввалги 211 йилда Ҳиндистондаги Ашока подшосининг ўғли Қустана

томонидан Хўтанда қурилган биринчи будда монастырига асос солгандир», — деб ёзади.

Кушан подшолари даврида буддизм дини Ўрта Осиёнинг жанубидаги районларга — Термиз атрофидаги Қоратепа, Айиртом, Фаёзтепа, Тожикистондаги Ажинатепага ва Шарқий Туркистондаги Хўтан, Кошғар, Кучор ва Миронга кенг тарқалиб, у ерларда комплекс будда ибодатхоналари қурилиши билан, улар шу жойлардаги катта будда дини марказларига айланибгина қолмай, буддизмни Шарққа тарқатишдаги буддизмнинг иккинчи ватанига айланди.

Қадимий хитой манбаларидан «Хоу Хань Шу» (кейинги Хань сулоласининг тарихи милодий 25—220 йиллар) йилномасида буддизмга доир маълумотларни тўплаш учун хитой хонлари Шарқий Туркистонга элчилар юборган. Ана шундай элчилардан бири Хитой императори Ай-ди замонида (мл.дан аввалги 2-йилда); шунингдек император Мин-ди даврида (мл. 64 йили) келган бўлиб, улар буддизмга доир баъзи маълумотларни йиғиб ўз юртларига олиб кетган.

Хитой манбаларидан яна бирида: «Хань сулоласидан Хуан-ди (мл. 147 йил), Лин-ди (мл. 168 йили) подшолик қилган даврларда ғарбий территориядан бир қанча будда монахлари Хитойга келиб буддизм динини тарғибот қилди ва унинг муқаддас сутраларини хитой тилига таржима қилди», — деб қайд қилинган.

«Лао-цзи варварлар қиёфасида» ривоятда Хитойдаги буддизмдан илгариги диний дунёқараш системаси бўлган даосизм таълимотининг асосчиси Лао-цзи ўз таълимотини ғарбдаги варварларга³ ташвиқот қилиш учун ғарбий территорияга келиб, у ерда Лао-цзи буддага айланиб қолганлиги ҳақидаги ривоятлар ҳам сақланиб қолган. Бу маълумотлар Хитойга буддизм таълимотини тарқатишда Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондан борган монахлар жуда катта роль ўйнаганлигини кўрсатади⁴.

Ҳиндистон, Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистондан борган монахлар фақат буддизм ва унинг диний ақидаларини тарғиб қилибгина қолмасдан, балки шу билан

³ Хитойлар томонларни шарқ, ғарб, шимол, жануб ва марказга ажратиб, дунё ва илм-фаннинг маркази маъносини ўзларини Чжун-го (марказдаги давлат) деб, атрофдаги қўшни давлат ва халқларни «ху», яъни «варварлар» деб атаб эдилар (И. Т.).

⁴ Қаранг: Литвинский Б. А., Земаль Т. И. Аджина Тэпэ. М., 1971, с. 110—132.

бирга, бу халқларнинг илм-фан, маданий, архитектура ва санъат соҳасида эришган ютуқлари билан ҳам таънаштиради.

Академик Н. И. Конрад ана шу даврни характерлаб: «Кушан подшолигининг Хитой маданияти тарихидаги ўрни жуда каттадир. У ердан Хитойга будда дини кириб борди. У ўзи билан фақат диний адабиётнигина эмас, балки дунёвий адабиётни ҳам олиб кирди. Буддизм билан санъат, бадний ҳунармандчилик — ёғоч, суяк ўймакорлиги, бадний қуйма санъат ҳам кириб келди ва буддизм орқали ҳайкалтарошлик, рассомчилик тарқалди... буддизм орбитасида ўзи кашф қилган ва унга халқ театр санъати қўшилган мураккаб ва тантанали маросимлар ҳам мавжуддир», — деб ёзган эди.

Шарқий Туркистондаги минг уйлар илоҳий билимлар билан бирга, дунёвий илмларни ҳам тарқатиш марказларидан бири бўлиб хизмат қилган. Ҳинд олимларидан С. Датта ва Р. К. Мукреждилар ўзларининг «Ҳиндистон монастирларидаги таълим-тарбия» деган илмий тадқиқотида жуда бой фактлар орқали Ҳиндистондаги монастирлар илоҳий билимлар билан бирга дунёвий билимларни ҳам тарқатиш марказларидан бири бўлганлигини қизиқарли материаллар билан исботлаб бердилар. Яна шу авторлар Хўтан вилоятининг Ния районидан топилган Қхарошти ёзувидаги материалларга асосланиб, Шарқий Туркистондаги будда монастирлари бўлган минг уйлар ҳам шу ерлик халқларнинг маданий ҳаётида ҳам ана шундай роль ўйнаганлигини кўрсатади.

Ибодатхоналарда илоҳий билимлар билан бирга, медицина, грамматика, музика, ер, шамоллар ва юлдузлар ҳаракатига доир билимлар ҳам ўқитилган.

«Буддизм кенг тарқалган даврларда Шарқий Туркистонда катта ёшдаги эркакларнинг учдан бир қисми саводхон эди»⁵, — деб ёзади Д. И. Тихонов.

Шарқий Туркистон маданий ҳаётида ана шундай катта роль ўйнаган ибодатхона ва монастирлар Шарқий Туркистон асосан Кучор, Қорашаҳар ва Турфондан бошқа Хўтан, Мирон, Кошғар, Ёркент ва Қумул шаҳарларида ҳам учрайди.

1. Кучор ва унинг атрофидаги минг уйлар саккиз жойга қурилган бўлиб, улар асосан қуйидаги районларга жойлашган.

⁵ Тихонов Д. И. Хозяйство и общественный строй уйгурского государства. X—XIV вв. М., 1966.

Кучор қизил минг уйлари: бу минг уйлар Кучор шаҳрининг шимолий ғарбидан 70 км узоқликдаги Қизил қишлоқнинг жанубий томонига жойлашган бўлиб, ҳозир у ерларда тоғ бағрига ўйиб ишланган 252 та ғор ҳужра; Қумтур минг уйларида 99 та ғор ҳужра; Қизил қарға минг уйларида 39 та ғор ҳужра; Мозорбоғ минг уйларида 32 та ғор ҳужра; Сим-сим минг уйларида 30 та ғор ҳужра; Тўғроқ экин минг уйлари Шин-Хуа районининг шимолида 70 км узоқликда жойлашган бўлиб, у ерда 19 та ғор ҳужра; Тетр минг уйларида 8 та ғор ҳужра; Тўғроқ-данг минг уйлари Оқсу шаҳрига яқин жойлашган бўлиб, 6 та ғор ҳужра сақланиб қолган.

II. Қорашаҳардаги минг уйлар — Қорашаҳарнинг жануби-ғарбидан 31 км узоқликдаги Шўрчуқ қишлоғига жойлашган бўлиб, ҳозир шулардан 20 та ғор ҳужра сақланиб қолган.

III. Турфондаги минг уйлар қуйидаги ерларда қурилган:

Сингим оғзи минг уйлари Турфон шаҳридан 35 км жануби-шарқ томонга жойлашган бўлиб, ҳозир у ерда 10 та ғор ҳужра; Безаклик минг уйлари Турфондан 40 км жануби-шарққа жойлашган бўлиб, ҳозир у ерларда 51 та ғор ҳужра; Туюқ минг уйлари Турфондан 55 км жанубий-шарққа жойлашган бўлиб, ҳозир у ерларда 94 та ғор ҳужра; Ёрғул минг уйлари Турфондан 10 км узоқликда жойлашган бўлиб, ҳозир бу ерда 10 та ғор ҳужра сақланиб қолган.

IV. Мирон минг уйлари Чоқлиқнинг шимоли-шарқидagi Лубнор кўлининг жанубидаги қадимий шаҳар харобаларига жойлашган бўлиб, ғор ҳужраларига ўхшаб кетади.

V. Кошғар тўққиз ҳужра (уч меҳрибон) минг уйлари Ортуш уездининг жануби-шарқидан тахминан 11 км узоқликка жойлашган бўлиб, ҳозир у жойда 3 та ғор ҳужра сақланиб қолган.

VI. Қарғалиқ минг уйларида бир қанча вайрон бўлган ғор ҳужраларигина сақланиб қолган.

VII. Қумул минг уйлари Боғдаш тоғ этакларига жойлашган.

Шарқий Туркистондаги бу уйлар милодий I—II асрлардан VII—IX асрлар давомида қурилган.

Минг уйларнинг архитектура ва санъатида уйғур халқининг ана шу минг йиллик жафоли меҳнати, илм-фан, санъат ва маданиятда қўлга киритган буюк ютуқлари мужассамланган.

Кучор — Шарқий Туркистондаги энг катта будда дини марказларидан бири

Минг уйларнинг тўртдан уч қисми Кучор ва унинг атрофидаги районларга жойлашганлиги қадимий Кучорнинг Шарқий Туркистондаги жуда катта будда марказларидан бири бўлганлигидан далолат беради. Милодий I асрларга доир Хитой манбаларида Гуйци номи билан машҳур бўлган Кучор хонлиги Хань сулоласи даврида Фарбий территориядаги энг катта давлатлардан бири бўлган.

Ана шу даврларда Кучорнинг ўзида 81 минг аҳоли яшаган.

Қадимий Кучор фақат Шарқий Туркистондаги будда дини марказларидан бири бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, энг катта савдо, ҳунармандчилик, илм-фан ва маданият маркази ҳам эди. Бу шаҳар Сўғд, Ҳиндистон ва Хитойга борадиган қадимий ипак йўлининг кесишган ерига жойлашган бўлиб, ҳар икки томонга қараб савдо қарвонлари билан бирга илм аҳллари — олим-сайёҳлар, шоир ва рассомлар билан бирга буддачи монахлар ҳам ўтар эдилар.

К. Маркс айтганидек: «Қарвон савдоси қарвон йўллари ўтадиган районлар учун муҳим иқтисодий фактор бўлиб, объектив равишда ишлаб чиқариш кучларининг, айниқса, ҳунармандчиликнинг ривожланишига ёрдам берар, аҳолининг жойдан-жойга кўчиши, маданиятларнинг ўзаро таъсири учун шароит яратар, секинлик билан бўлса ҳам, эски иқтисодий муносабатларнинг бузилиши ва янги иқтисодий муносабатларнинг тузилишига таъсир қилар эди»⁶.

Қадимий Хитой манбаларидан Суй Шу «Суй династиясининг тарихи» китобида Кучор хонлиги ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Оқ тоғнинг (Тяньшань) жанубидан 170 *ли*⁷ узоқликка жойлашган бу хонлик Хань давридан мавжуд бўлиб, ҳукмдорини Бой ва баъзан Сунхи деб ҳам атайди. Қароргоҳнинг айланаси 6 *ли* бўлиб, 6000 кишидан иборат жанговар қўшини бор. Қонун бўйича қотилга ўлим жазоси беради. Уғри ва қароқчиларнинг бир қўли ёки бир оёғи кесиб ташланади. Улар қорашаҳарликларга ўхшаб кетади. Хон бошига гулли лента⁸ ўрайди. Лентанинг бир учи орқа томонга

⁶ Қаранг: Маркс К. Капитал. Соч., т. III.

⁷ Бир *ли* — 500 метр.

⁸ Саллага ўхшатиб ўралган хоннинг бош кийими. (И. Т.).

ташлангандир. Кучор хони олтин шерни эслатадиган тахтга ўтиради. У ерда шоли, тариқ, сабзавот, бугдойлар экинлади, ерлари мис ва темирга бой. Юмшоқ чарм ишлайди, гулли гиламлар тўқийди, уларда жуда яхши отлар ва ёввойи ҳўкизлар бор» .

Қадимий Хитой манбаларида қайд этилишича, Кучор давлати Гуйцзи номи билан машҳур бўлиб, уйғур ва турк тилида бу шаҳар Кушон, Кусан деб аталган. Баъзи олимлар Кучор сўзининг келиб чиқиш маъносини Шарқий Туркистоннинг кўп жойларини ўзига бирлаштириб олган ва у ерда эрамизнинг II, III асрларидан тортиб ҳукмронлик қилишга бошлаган Кушанлар давлатининг номи билан боғлайдилар ва ҳозирги Кучор шаҳрининг номи Кушан давлатининг номидан келиб чиққан дейдилар. Масалан, америкалик шарқшунос олим Отто Манчен Халфен Кушан давлати ҳукмронлик қилган даврларда ўз давлатининг номини жуда кўп шаҳарларга берган. Шу жумладан, Шарқий Туркистондаги Кучор шаҳри ҳам қадимда Кушан деб юритилиб, ҳозир у шаҳар Кучор деб аталади, деб ёзади. Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғатит турк» асарида Кусан аслида Кучор шаҳрининг иккинчи бир номи уйғурлар чегарасидадир, деб ёзади.

XVI аср тарихчиси Мирзо Ҳайдар ўзининг «Тарихи Рашиди» асарида ва XVII аср тарихчиси Шоҳ Маҳмуд Мирзо Фозил ўғли ёзган «Тарих Мирзо, Маҳмуд чироси» асарларида ҳам «Кучор шаҳрини Кусан», деб ёздилар.

Кучорнинг қадимги Шарқий Туркистондаги энг катта давлатларнинг бири ва буддизм динини Шарққа — Хитойга тарқатишда роль ўйнаган давлатларнинг бири бўлганлигини биз кучорлик машҳур файласуф, монах ва таржимон Кумараджи ҳаёти ва ижоди воситасида яққол кўрамиз.

Қадимги Хитой манбаларида Шарқий Туркистондан Хитойга бориб буддизм динини тарқатиш ва унинг муқаддас китобларини хитой тилига таржима қилишда жуда катта роль ўйнаган таржимон ва монахларнинг номлари учрайди. Ана шундай таржимонларнинг бири хитой манбаларида Джумулоши, ҳинд ва Европа манбаларида Кумараджи номи билан машҳурдир.

Кумараджи асли шарқий туркистонлик, милодий 344 йили Кучорда туғилган. Кумараджи Кучор хони синглизининг ўғли (жияни) бўлиб, унинг отаси хон саройининг билимдон кишиларидан бири эди. Кумараджи

9 ёшида давлат арбоблари қатнашган мушоирада ғолиб чиққан.

Шундан кейин у онаси билан Қошғарга бориб ўзининг буддизм дини соҳасидаги билимини оширган. Айниқса, шу даврда энг кўп тарқалган Вэнь-да (савол ва жавоб) жанридаги диний адабий муҳитда тарбия кўрган ва Қошғарда санскрит тилининг грамматикасини ўрганган. Кумараджи 10 ёшга кирганда онаси билан Қашмирга борган. У Қашмирдаги энг катта будда монастирларининг бирида таҳсил кўрган, хон авлодидан бўлганлиги учун ҳиндлар уни раджи, яъни князь деб атаган бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳинд манбаларида Кумараджи деб аталганлиги беҳуда эмас. Қашмир монастирларида таҳлил кўриб Қошғарга қайтган Кумараджи Урта Осиё ва Хитойда «будда таълимотининг билимдони» сифатида танилган. У шундай катта обрўга эга бўлганки, Қошғардан Кучорга йўл олганда Кучор хони уни шу даврлардаги ўзининг давлат чегараси Оқсувгача олдиға пешвоз чиқиб тантанали кутиб олган.

Хитой императори Цинь-фу-цхянь будда динининг ҳомийси бўлганлиги учун Кумараджининг доврўғини эшнтиб, уни Хитойга олиб келиш учун Кучорга жуда кўп қўшин билан бирга ўзининг таланти саркардаларидан Льюй-гуанни юборган.

Айрим манбаларда Льюй-гуан милодий 384 йили Кучор хони билан бўлган жангда ғалаба қилиб Кумараджини Хитойга олиб кетган деб қайд этилган бўлса, баъзи маълумотларда Кумараджининг Хитойга милодий 402 йили борганлиги таъкидланади. Кумараджи ўз атрофига бир группа маслакдошларини уюштириб будда сутраларидан 400 жилдини хитой тилига таржима қилган. Бу Кумараджининг буддизмни Хитойга тарқатишдаги буюк жасорати эди. Бу сутраларда буддистларнинг интилиш ва ақидалари, эътиқод ва талаблари, ҳуқуқ ва ахлоқ нормалари, чеклаш ва таъқиқлаш принциплари баён қилинган. Кумараджи хитой тилига будда динига оид сутраларни таржима қилибгина қолмасдан, балки Хитойдаги буддизм динидан илгариги диний дунёқараш системаси бўлган даоизмнинг асосий философик китобларидан бири бўлган Дао Ди Цинь (ахлоқий таълимот) китобини буддизм дини нуқтаи назаридан шарҳлаб чиққан. Мана шунинг ўзиёқ Кумараджининг санскрит ва хитой тилининг билимдони ва таржимони эканлигини кўрсатади. Кумараджи таржима қилган ва ўзи ёзган асарлар Хитойдаги диний ва дунё-

вий адабиётнинг ривожланишига катта таъсир кўрсатган.

Кумараджи қачон вафот этганлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ. Л. С. Васильевнинг ёзишича, у Чань-ань шаҳрига милодий 402 йили бориб у ерда 12 йил яшаган. У тахминан милодий 414 йиллари вафот этган дейиш мумкин. Унинг жасади Чань-ань шаҳридаги Да-си (Катта ибодатхона)ларнинг бирига дафи қилинган.

Кучорнинг энг катта будда марказларидан бири бўлганлигини Хитой будда зиёратчиси Сюан Цзяннинг «Да Тан Си Юи Цзи» (Буюк Тан сулоласи давридаги ғарбий территория ҳақидаги хотиралар) деган китобида кўриш мумкин. Сюан Цзян милодий 629 йили Шарқий Туркистон орқали Ҳиндистонга ўтиб, 16 йилдан кейин яна Шарқий Туркистон орқали ўз ватанига қайтган. У ўз саёхати жараёнида Кучорда бир неча ой тўхтаб, у ердаги будда ибодатхона ва монастирларини зиёрат қилган ва Кучор хонлари ҳақида қуйидагиларни ёзган: «Кучор хонлигининг территорияси шарқдан ғарбгача минг *ли* бўлиб, шимолдан жанубгача 600 *ли* дир. Шаҳар қалъасининг айланаси 17—18 *ли* бўлиб у ерда шол, буғдой ва тарик яхши бўлади. Ундан ташқари узум, анор, нок, олхўри, шафтоли ва бодомлар жуда кўп. Конларидан олтин, мис, темир, қўрғошин, қалайи қазиб олинади. Табиати илиқ, халқи хушмуомала, оқ кўнгил, ҳинд ёзувларига баъзи тузатишлар киритиб қабул қилган ўз ёзувлари бор. Улар най, кун-ху (25 торли гитарага ўхшаш мураккаб музика асбоби)ларни чалади. Бу мамлакатнинг музикантлари ўзларининг юксак маҳоратлари билан машҳурдир. Халқи гулли ипак ёки юнган тўқилган матолардан кийим кияди. Эрлари сочларини қирдириб бошига қалпоқ кияди. Мамлакат савдо муомаласида олтин, кумуш ва мис тангалар жорий этилган. Хон маҳаллий халқдан бўлиб, у ерда юзга яқин монастирларда 5000 дан кўпроқ монахлар бор.

Улар Ҳиндистондан олган диний китобларнинг асл нусхасидан фойдаланади. Кучорликлар ўзларининг самимийлиги ва қатъий художўйлиги билан фарқ қилади». Сюан Цзян Кучорда икки ой турар экан, унинг атрофидаги ажойиб ҳашаматли ясалган будда ибодатхона монастирларини (минг уйларни) ва будда ҳайкалларини зиёрат қилди. Сюан Цзян ана шундай будда ҳайкаллари билан иккитасини шаҳарнинг ғарб дарвозасидан ўтадиган йўлнинг икки томонига ўрнатилганлигини кўрган. Ҳар бир ҳайкалнинг баландлиги 90чи (1 чи 32 см) келадиганлигини ёзади. Сюан Цзян Кучордаги будда дини

настирь ва ноодатхоналарда будда ҳайкалини қимматбаҳо тошлар билан безаб унга зарбоф тўнлар кийдиргандан кейин араваларга солиб олиб чиқади. Мингларча роҳиблар уларнинг кетидан тантанали юриш маросимини ўтказади.

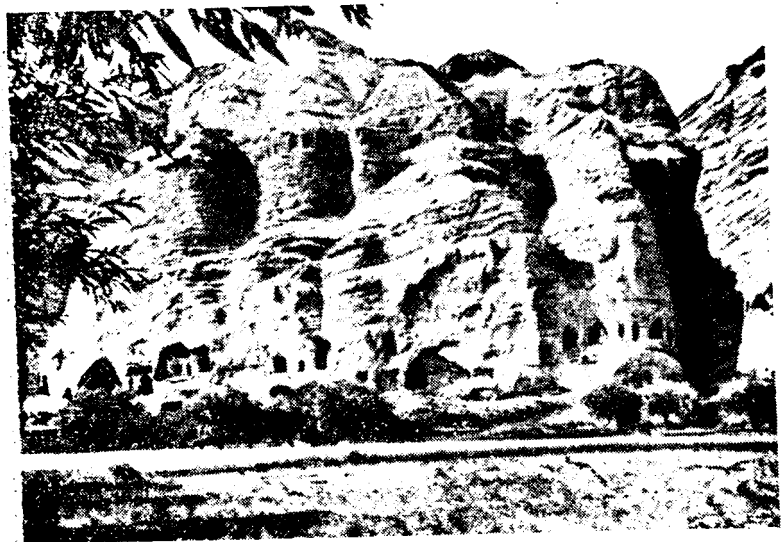
Сюан Цзяннинг Кучор ҳақидаги тарихий маълумотларидан шаҳар территориясининг жуда катталигини, ғарбда Кошғарга яқин бўлган Маролбоши деган жойгача, шарқда Бугур ва Курлагача, шимолда Тяньшань тоғининг жанубий этакларигача ва жанубда Шоҳяр, Шинхуа районларини ўз ичига олганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Кучорда қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ривожланганлигини, савдо муомаласида олтин, кумуш ва мис тангалар жорий қилинганлигини, савдо-сотиқ, ҳунармандчилик ривож топганлигини, маданий ҳаёт жўш урганлигини кўрамиз. Хуллас, Кучор Шарқий Туркистондаги фақат будда дини марказларидан бири бўлиб қолмай, илм-фан ривожланган шаҳар бўлган.

Минг уйлар архитектураси. Уйғур бинокорлик санъати жуда узоқ тарихга эга. Қадимий Хўтан, Кошғар, Кучор, Турфон водийлари ўзининг қимматбаҳо, оригинал, миллий маданияти ва халқ санъати билан шуҳрат қозонган. Металл, тош, ёғоч ва ганчга ўйиб ишланган нақшлар, ҳашаматли саройлар, миноралар ва қадимий мақбараларнинг кошинлари, уларнинг нафис нақшлари халқ меъморчилигининг мислсиз гўзаллиги, қадимийлигини акс эттиради. Минг уйларнинг архитектураси ана шундай юксак меъморчилик санъат ва маданиятининг узоқ асрларга бориб тақалишини кўрсатади.

Минг уйлар тоғ ён бағирларига ёки баланд тепаликларга ўйиб ясалган бўлиб, ҳеч қандай ёғоч, тош ёки гишт ишлатилмаган. Бундай ғор шаклидаги ибодатхона ва монастирларни қуриш Ҳиндистондаги Ашока подшолиги даври (мл.дан аввалги 273—232 йиллари)да бошланган бўлса, Шарқий Туркистонда бу хилдаги ғор шаклидаги уйларни тоғ ён бағирларига метинлар билан ўйиб яшаш милодий II, III асрлардан VIII—IX асрларгача давом этган. Бундай тоғу-тошларни ғор шаклида ўйиб, уларга турли форма ва шакл бериш учун жуда кўп вақт, ниҳоятда оғир меҳнат, қурилиш санъати ва меъморчиликдан хабардор мутахассислар тош жинсларини ажратиб уларнинг мустаҳкамлиги учун кафолат бера оладиган инженер ва тошларга турли сайқал берадиган тажрибали тоштарошлар, санъат намояндалари бўлишни талаб қилар эди.

Ерли архитектор ва усталар бир йўла юзлаб монхалар сиғадиган монастырь ва ибодатхоналарни қуриш, унинг ичини турли шакл ва формаларга келтириш каби мураккаб меъморлик вазифаларини уддалай олганлар. Кучор, Қизилдаги минг уйлар икки-уч қават қилиб қурилган бўлиб, унинг иккинчи ва учинчи қаватларига чиқадиган зиналари ҳам бевосита тоғ жинсларининг ўзига ўйиб ясалган.

Минг уйлар Шарқий Туркистондаги буддизмнинг гуллаб-яшнаган бир даврида қурилган бўлиб, бу давр-

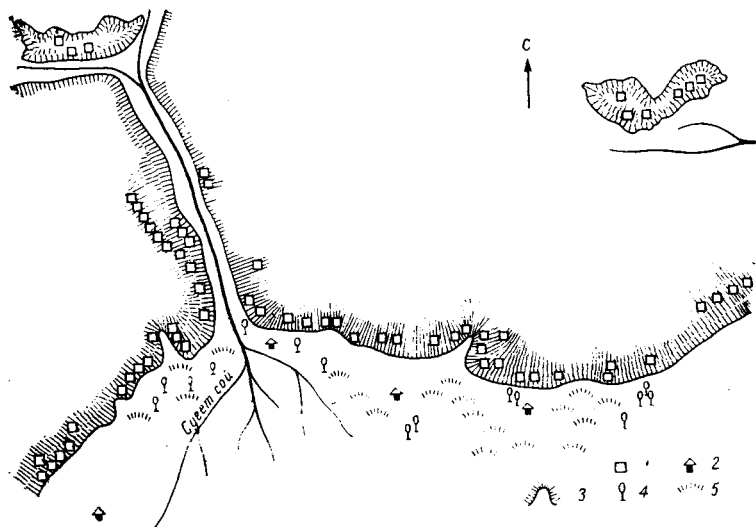


1-расм. Қизил минг уйларининг умумий кўрinishи.

ни буддизм динининг гуркираб ўсган даври дейиш мумкин.

Бу даврда буддизм минг уйларга ўхшаш гор шаклидаги ибодатхоналарни қуришда анчагина тажрибага эга бўлганлар. Шарқий Туркистондаги минг уйлар ана шундай будда ибодатхона ва монастырларни қуришдаги бир неча юз йиллик тажриба ва анъаналар асосида қурилган. Шунинг учун Шарқий Туркистондаги минг уйлар ҳар томонлама мустаҳкам, чиройли ва турли шаклларда қурилган. Шарқий Туркистондаги минг уйларнинг кишини ўзига жалб қиладиган ажойиб ҳашаматли архитектураси, санъати 1700—1800 йилдан бери сақланиб келмоқда.

Минг уйлар асосан тўрт бурчак ва квадрат шаклида, шифтлари эса текис, ярим ёй ва қубба шаклида қурилган. Айрим хоналарнинг шифтлари уйнинг тўрт томонидан бурчак шаклида марказга қараб торайиб борган. Бундай шаклдаги уйлар Қандахор ибодатхоналарининг шифтлари қурилиши шаклига ўхшаб кетгани



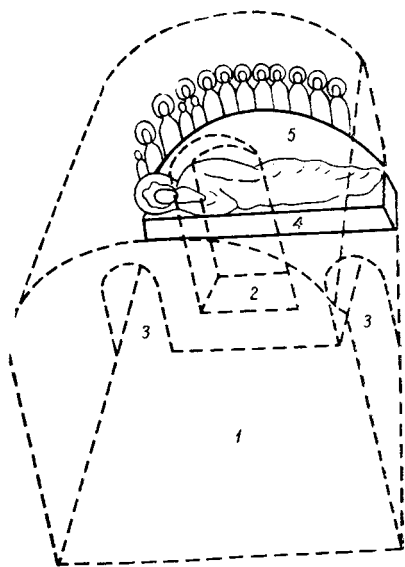
2-расм. Қизил минг уйларининг жойланиш плани:

1 — горлар, 2 — турар жойлар, 3 — минг уй тоғ, 4 — дарахтлар, 5 — ўтланлар.

учун биз уларни шартли ҳолда Қандахор стилидаги уйлар деб атаймиз. Қизилда даставвал қурилган минг уйлар милодий II, IV асрларга оид бўлиб, бу уйларнинг ичи тўртбурчак шаклида оддий ишланган, уларда ортиқча декоратив деталлар йўқ, V—IX асрларда қурилган ибодатхона ва монастирлар икки хонали бўлиб, биринчи хона билан иккинчи хонани ажратиб турган деворнинг марказий қисмига будда ҳайкалларини қўйиш учун мўлжалланган меҳроб вазифасини бажарган тоқча, ичкари хонага кирадиган ва ундан чиқадиган йўллар бор.

Қизилдаги минг уйлардан 252 хонаси сақланиб қолган. Шарқий Туркистонда қурилган минг уйлар бир неча асрлар давомида оддийликдан мураккабликка қараб турли шакл ва мазмунда ўзгариб борган, такомиллашган. Қизил минг уйларининг даставвал қурилган бир хонадан иборат тўртбурчак шаклидаги уйларнинг сиртдан кирадиган эшиги рўпарасидаги деворга ердан тахми-

нан 50—60 см баландроққа эни 70—80 см ва баландлиги 100—120 см келадиган тоқчалар ишланган. Бу тоқчаларга будда ҳайкаллари қўйилган. Дастлабки даврларда қурилган бир хонали ҳужраларга қўйилган будда ҳайкаллари атрофидан айланиб ибодат қилишга мўлжалланмаган бўлса, кейинги даврларда қурилган ибодатхоналар будда динининг прадакшина⁹ қондасига мувофиқлаштирилган, яъни соат стрелкаси бўйича айланиб юриб ибодат қилиш учун махсус йўл ёки иккинчи ҳужралар қазилган. Бу йўллар санскрит тилида прадакшина, яъни муқаддас юриш йўли деб аталади. Бу йўлларнинг кенглиги 1 ёки 1,5 м бўлиб, унинг баландлиги ҳар хил — баъзиси одам бўйи ёки одамларнинг энгашиб, ҳатто эмакляб ўтиши учун мўлжалланган (3-расм).



3-расм.

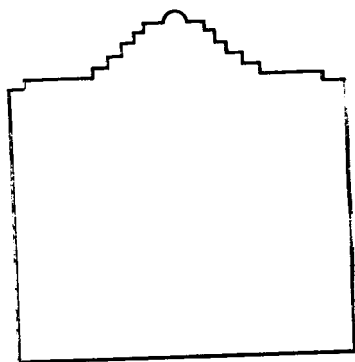
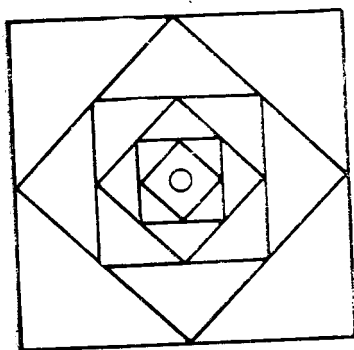
1 — ташқи хона, 2 — будда ҳайкаллари қўйишга мўлжалланган меҳроб, 3 — ибодат қилиш учун қазилган прадакшина йўли, 4 — ичкари хона, 5 — нирвана сураси.

Қизилдаги 67 номерли ғор ҳужраларининг шифти қубба (гумбаз) шаклида ишланган бўлиб, бундай ғор уйлاردан 20 таси Қизил минг уйлари комплексда учрайди. Қизил минг уйлариининг меъморчилигида Қандахор, Урта Осиё ва бошқа мамлакатларининг меъморчилик услубларини ўзида мужассам этган ғор уйлари ҳам учрайди. Бундай уйлариининг сони кўп бўлмаса ҳам, лекин у ерли халқлар четдан кириб келган меъморчилик санъатининг энг яхши намуналаридан усталик билан

⁹ Прадакшина — муқаддас йўл, ибодат вақтида қўлига гул ушлаб будда ҳайкали атрофидан чапдан ўнг томонга қараб ибодат қилишнинг бир тури (И. Т.).

Фойдаланиб, уни қайтадан ишлаб, деталлар билан бо-
йитиб янги шаклдаги меъморчилик стилини яратганлари-
ни исботлайди.

Қизил минг уйлар ичида ғор уйлардан бошқа яна
турли диний маросимлар — буддизмнинг муқаддас сут-
раларини ўқиш, диний маросимлар ўтказиш учун ва
катта руҳонийларнинг туриши учун мўлжалланган ғор
уйлар ҳам мавжуд бўлган. Фақат Қизил минг уй ан-



4-расм. Қандахор услубида қурилган Қизил минг уйларининг шифтга
плани.

5-расм. Қандахор услубида қурилган Қизил минг уйларининг шифтга
кесмаси.

самблининг ўзида турли диний маросимлар учун мўлжал-
ланган ана шундай 64 та хона сақланган (6-расм).

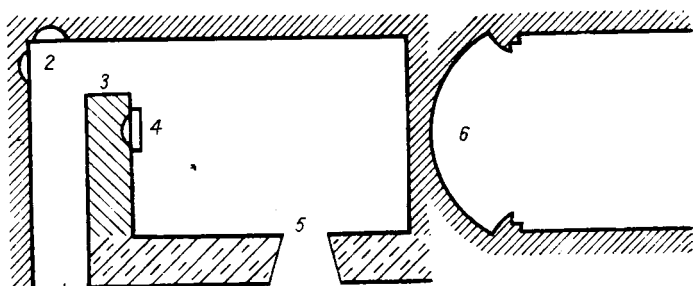
Руҳонийлар учун мўлжалланган ҳужралар дераза,
ўйиб жуда ихчам ишланган токча ва ўчоқлар билан жи-
ҳозланган.

Қизил минг уйларнинг диний маросим ва ётоқхона-
ларга мўлжалланган хоналари бошқа уйларга нисбатан
декоратив расмлар билан камроқ безатилган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Шарқий Туркис-
тондаги буддизм ёдгорликлари бўлган минг уйларнинг
қурилиш техникаси, меъморчилик ва унинг ичига чизил-
ган расмлар ва бошқа нодир санъат намуналарига ўша
даврдаги Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва бошқа халқлар-
нинг илм-фан, техника ва санъатидаги ютуқлари ўз
таъсирини кўрсатган. Шунингдек, ўз навбатида, Шар-
қий Туркистон халқларининг бадий техник, санъат ва
бошқа илмий фикрлари бу мамлакат халқларининг илм-

фан ва санъатнинг ривожланишига ўз таъсирини кўрсатган. Зеро, халқлар кўп асрлик тарихий алоқалар жараёнида ўзаро яқинлашиш, қўшилиш ва ўзаро иқтисодий-маданий алоқалар жараёнида бир-бирларига таъсир қилади, ўзаро маданиятини тўлдириб, бойитади ва уни ривожлантиради.

Шарқий Туркистондаги минг уйлар гарчи буддизм билан боғлиқ диний характердаги архитектура ансамбли бўлса ҳам, лекин бу диний эҳромлар, унинг ичига чизилган расмлар ўша даврдаги уйғурларнинг меъморлик санъати, маданияти, уларнинг дунёқарашлари, этник алоҳидаликларнинг ишлаб чиқариш формалари,



6-расм. Диний маросим ва монахлар яшаш учун мўлжалланган хужралар плани:

1 — ташқари хона, 2 — сув, озиқ-овқат қўйиш учун мўлжалланган ўйиқ, 3 — ичкари хонага кириш эшиги, 4 — ўчоқ, 5 — дераза, 6 — хонанинг ярим ёй шаклидаги шифти.

ишлаб чиқариш кучларининг қай даржада ривожланганлигини, ўша давр ижтимоий тараққиётни қай даражадалигини ўрганишда бизга ниҳоятда бой материал беради.

Хуллас, Қизил минг уйлари Шарқий Туркистонга буддизм дини кенг тарқалган бир даврда, яъни милодий II—III асрлардан VIII—IX асрларгача бўлган давр давомида ўйиб ясалган будда динининг ибодатхона ва монастирлари бўлибгина қолмасдан, балки шу билан бирга, минг уйлар уйғур халқининг қадимий меъморчилик санъатини ўзида мужассамлантирган буюк меъморчилик ансамблидир.

Халқ тарихининг муайян даврлари — ижтимоий, сиёсий, фалсафий, адабий тафаккурининг савияси ўз изини қолдирган, моддий, бадий солнома ҳисобланган минг уйларнинг архитектурасини ўрганиш катта тарихий ва илмий қимматга моликдир.

Минг уйларнинг санъати. Минг уйлар ўзининг ҳаша-

матли архитектураси, ичига чизилган ҳар хил мазмундаги расм ва ҳайкаллари билан комплекс меъморчилик ва қадимий даврларда қурилган тасвирий санъат саройларини эслатади.

Марказий ва Ўрта Осиёнинг қадимий санъати соҳасидаги олим М. М. Дьяконов минг уйлар санъати ҳақида гапириб: «Шарқий Туркистоннинг Кучор, Қорашаҳар ва Турфон водийларидаги минг уйлар турли рангдаги нақшларга жудаям бойдир..», — деб ёзган эди.

Или вилоятининг Текас, Қурғас, Хўтан вилоятининг Гума, Қорақош районларида топилган қоя тошларга ўйиб ишланган турли шаклдаги расмлар эрамиздан аввалги 3—2 мингинчи йилларга оиддир. Бу Шарқий Туркистондаги ибтидоий санъат ёдгорликлари ўзининг яратилиш тарихи билан жуда қадимий даврларга бориб тақалганлигини кўрсатади. Уйғурлар қадим даврларда тасвирий санъат ва ҳайкалтарошлик билан шуғулланганлар. Бу ҳақда Суй-шу (тарихий китоб)да туркий халқларнинг урф-одатлари ва диний маросимлари ҳақида «улар қабр ёнига ёғочдан уй ясаб, унинг ичига марҳумнинг тасвири ва унинг ҳаёт вақтида қилган ҳарбий жасоратини тасвирлаганлар», — деб ёзилган.

Хона деворларига чизилган расмлар, меҳробларга қўйилган ҳайкаллар уйғур халқининг рассомлик, наққошлик, ҳайкалтарошлик ва ўймакорлик санъати тарихини ўрганишда асосий манбадир. Минг уйларга чизилган расмлар асосан будда динининг асосчиси Шакъямунининг буддага айлангунга ва буддага айлангандан кейинги ҳаётини саргузаштларига оид ёзилган Джатака¹⁰ китобидаги ҳикоя ва саргузаштлар деворларга ифодали қилиб чизилган.

Джатака китоби фақат будда динининг асосчиси Шакъямунининг ҳаётини саргузаштларига доир ривоят ва ҳикоялардан ташкил топган бўлмай, балки китобнинг кўп қисмини ҳинд ва бошқа халқларнинг ижоди ташкил қилади. Шунинг учун бу китобга кирган ҳикоя, ривоят, масалларни бошқа халқларнинг адабиётларида ҳам учратиш мумкин.

Шарқий Туркистондаги минг уйларнинг деворларига чизилган расмларда, юқорида айтиб ўтганимиздек, диний мазмундаги ҳикоя ва ривоятлардан ташқари, ўша даврда яшаган кишиларнинг ҳаёти, турмуши, урф-

¹⁰ Джатака будда динининг асосчиси Шакъямуни ҳаёти ва саргузаштлари ҳақида ёзилган бўлиб, у 550 га яқин ҳикоя ва саргузаштлардан ташкил топган.

одатлари, кийим-кечаклари, табиат манзаралари, ҳайвонот дунёси, хон саройлари, рақсга тушаётган аёллар, турли шаклдаги геометрик ва ўсимликсимон нақшлар жуда моҳирлик билан чизилган.

Будда санъати буддизм дини пайдо бўлгач, бир неча асрлардан сўнг вужудга келган санъатдир, чунки дастлабки буддачи монахлар буддани одам қиёфасида тасвирлашга журъат қилолмаганлар. Фақат будданинг ҳаётидаги асосий характерли воқеалар унинг тимсоли сифатида будхи дарахти ёки нилуфар гули тасвирланган. Буддизмнинг асосчиси Шакъямуни ҳақиқат қидириб таркидунё қилган вақтларининг бирида будхи дарахтининг ёнига келганда унинг олдида буддизмнинг муқаддас сири очилиб Шакъямуни буддага айланган. Бошқа бир ривоятга қараганда, Шакъямуни туғилганда унинг онаси вафот қилган, норасида болани очликдан нилуфар гули ўз сути билан сақлаб қолган. Шунинг учун буддистлар нилуфар гулини муқаддас гул ҳисоблайди.

Буддизм дини милодий I асрнинг охири—II асрнинг бошларига келиб янада ривожланди. Кушан подшоҳи Канишка томонидан буддизмнинг янги мазҳаби махаянага асос солинди. Бу мазҳаб бўйича инсонларнинг азоб-уқубатлардан қутулишининг йўли нисбатан кенгайди. Буддизмнинг дастлабки формаси Ҳинояна таълимотида, бу дунёнинг азоб-уқубатларидан қутулиш фақатгина юқори даражали монахлар учун насиб этилган дейилган бўлса, махаяна таълимотида азоб-уқубатлардан қутулиш буддизм таълимотига итоат қилган оддий халқлар учун ҳам мумкин деган гоё илгарни сурилди. Буддизмнинг янги мазҳаби одамларнинг диққат-эътиборини ўзига ром қилиш учун тасвирий санъат—рассомлик ва ҳайкалтарошликдан кенг фойдаланди. Шундай қилиб, будда динининг мистик қарашлари билан антик дунё тасвирий санъати бирлашиб янги будда санъати вужудга келди. Буддизмнинг мистик дунёқарашлари билан антик дунё тасвирий санъати қандай қилиб бирлашиб кетди ва ривожланди?

Искандар Зулқарнайннинг Шарққа қилган юришларидан кейин (мл. дан аввалги 336—323 йиллар) Шарқда эллинизм даври бошланди, яъни Шарқ билан Ғарб маданияти ўзаро қўшилиб янги маданият келиб чиқа бошлади. Искандар Зулқарнайннинг вафотидан кейин ҳам Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидаги Қандахор, панжоблар юнон князликлари ҳукмронлиги остида бўлди. Ана шундай юнон князликларидан бири Менандр то-

монидан буддизм қабул қилинган эди. Бу князлик юнон, эллин ва қадимги рим маданиятининг Шарққа тарқалишида катта роль ўйнади, янги юнон князлиги будда маданиятининг ўчоғи бўлиб қолди. Бу санъат Кушанлар империяси даврига келиб янада ривожланди.

Буддизмни қабул қилган юнонлар будда образини ўзларининг қадимий қуёш худоси Аполлон тақлидида ёритишга интилганлар. Кейинроқ бориб будда образини ҳайкал қилиб яшаш бутун Ҳиндистонга ва будда дини тарқалган Осиёдаги бир қатор давлатларга ҳам тарқала бошлаган. Будда саргузаштлари ҳақида ёзилган Джатака китобидаги турли ҳикоя ва ривоятларни будда ибодатхона ва монастирларининг деворларига тасвирий санъат ёрдами билан ифодалаб кўрсата бошлаганлар.

Асримизнинг бошларида Ҳиндистон ва Афғонистонда узоқ йиллар будда санъати ва унинг келиб чиқиши ҳақида тадқиқот ишлари олиб борган француз олими А. Фуше будда ҳайкалтарошлигининг келиб чиқиши ҳақида ўз тезисларини эълон қилади. А. Фуше фикрича, будда ҳайкалтарошлигининг пайдо бўлиши эллин санъатининг бевосита таъсири остида келиб чиққан бўлиб, Грек-Бақтриянинг Ҳиндистондаги колонияси даврида шу ерда ўтроқлашган юнонлар томнидан кашф қилинган. Будда ҳайкалининг қиёфаси юнон худоси Аполлондан кўчирилган, айти вақтда, ҳинд қиёфасига монанд тасвирланган.

Будда санъатининг қадимий намуналари Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбидан (ҳозирги Афғонистон территориясидаги Қандахор) топилганлиги учун бу санъатни илмий адабиётларда «Қандахор санъати» деб аталади. Кушан подшолиги даврида Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонда будда архитектураси ва санъати янада ривожланади. Бу территориялардаги будда санъати ва унинг тараққиётига юнон-қандахор санъатининг таъсири шубҳасиз кучли бўлган. Кейинчалик бу санъат маҳаллий халқларнинг санъати билан қўшилиб янги шаклдаги будда санъати шакллана борган.

Атоқли совет санъатшунос олими Л. И. Ремпель: «Эрамизнинг биринчи асрларига келиб будда ҳайкаллари ўзининг юнон ва рим худоларига бевосита ўхшашлик аломатларини йўқотди. Буддизм тарқалган мамлакатларда ҳиндлар, бақтрияликлар, тибетликлар, хитойлар ва японлар ўз миллий ҳайкалтарошлигининг ўзига хос анъаналарига риоя қилиб миллий колорит, инсонларнинг юксак ахлоқий фазилатларини образли

қилиб ифодалайдиган айрим умумийликлари сақланиб қолди», — деб ёзган эди.

Шарқий Туркистонда яшовчи халқлар будда архитектураси ва санъатини маҳаллий шароитга мослаштириб ўзига хос янги санъат асосида қабул қилди ва яна ҳам бойитди. Юнон-Рим ва Қандахор будда санъати таъсири остида уйғур санъат мактаби яратилди.

XX асрнинг бошларида Шарқий Туркистонда, шу жумладан, Қизилдаги минг уйлар устида текшириш олиб борган германиялик археолог Фон Лекок минг уйларнинг архитектураси ва санъатини алоҳида диққат билан ўрганар экан, уйғурларнинг ўзига хос янги будда архитектураси ва санъати яратганлиги ҳақида алоҳида тўхталиб: «Будда маданияти Шарқий Туркистонда Кушан подшоларидан Қанишка давридан бошлаб мустаҳкам мавқени эгаллади ва у ерда янаям ривожланди ва такомиллашди. Уйғурлар будда рассомчилик санъатида янги мактаб яратди. Бу мактаб монейхичилик мактабидан кескин фарқ қилади», — деб ёзган эди.

Гарчанд минг уйлар деворларига чизилган расмлар ва унинг ичига қўйилган ҳайкаллар буддизм дишига оид расмлар бўлса ҳам, лекин буларнинг ичида ўз атрофидаги табиат манзаралари, ҳайвонот дунёси, турмуш урф-одатларини тасвирлаш асосий ўринни эгаллайди.

Будда ҳайкалларида инсонларнинг оддий образи, айна вақтда, улуғворлиги ва олижаноб хислатлари акс этирилган. Ҳар бир санъаткор ва рассом бу ердаги тасвирларга ўз даврини, ўз халқининг ҳаётини акс эттиришни вазифа қилиб қўйган.

Узоқ асрлар мураккаб тарихий даврлар, социал ўзгаришлар ўз замонасининг азиз ва мўътабар фарзандлари — атоқли санъаткорларини етиштирган ва уларнинг шуҳратини абадийликка қолдирган. Минг уй деворларига чизилган санъат асарлари, нақшлардаги миллийлик, аввало миллий урф-одатларни акс эттирган, номсиз санъаткорлар тарихнинг зар саҳифаларида ўзларининг мангу ҳайкалини қолдирганлар.

Гоявий, бадий ва эстетик жиҳатдан киши диққат-этиборини тортадиган турли-туман расмларда акс этирилган забардаст шахс қиёфасида ҳам уйғурларга хос характер, масалан, уйғур деҳқонининг бошига кийган телпаги ёки дўпписи, белини маҳкам боғлаб чопонининг бир этагини белбоққа қистириб кетмон чопиши ва ҳ. к. устунлик қилади.

Минг уйлар тасвирий санъатнинг барча тур ва жанрларида шундай намуналар мавжудки, бундаги айрим

асарлар катта бир сюжет бутунлигига эгадир. Масалан, ов манзараси ички боғланишга эга бўлган уч мустақил композицияга эга: унинг чап қисмида ов қилаётган овчи, ўртада табиатнинг гўзал манзараси, ўнг томонда ўтлаб юрган кийик акс эттирилган.

Минг уй ҳужралари ичига чизилган расмларда ижодкор инсон, унинг меҳнати, кураш-интилишлари, орзу-ҳаваслари зўр эҳтирос билан намоиш қилинган.

Синьцзян уйғур автоном район маданият бошқармаси томонидан уюштирилган маданий ёдгорликларни текшириш отрядини қўйган 11 номерлик ғорга (Қизилдаги) чизилган расмларда миллийлик яна ҳам аниқ, равшан ифодаланган. Бошига дўппи кийиб, белбоғ боғланган ва яқтак кийган кишилар тасвири жуда аниқ ва жонли чиққан.

Ашула, қўшиқ, рақс ва мусиқа санъати уйғур халқининг азалдан ажралмас ҳамроҳи бўлиб келган. Ашула, рақсларда халқининг шодлиги, қайғуси, кураш, интилишлари, дард ва шодлиги акс эттирилган.

Қадимги уйғур мусиқа асбоблари минг уйлар ижодкорлари — халқ рассомларининг диққат-эътиборидан четда қолмаган. Минг уйлар деворларига ҳозирги най, сурнай, карнай, чилдирма, ноғора, ғижжак, қолун, уд ва бошқа мусиқа асбобларининг расмлари моҳирона чизилган. Ҳар бир санъат асарининг қиммати унинг воқеликка кириб бориши ва ёки воқеликни ифодалаши билан белгиланади. Минг уйлардаги расмлар ҳам воқеликни тўғри акс эттирганлиги ва кўп воқеаларни ўзида қамраб олганлиги, шунингдек, унинг қонуниятларига чуқур кириб борганлиги билан қимматлидир.

1944 йили Шарқий Туркистон орқали саёҳат қилган ҳинд давлат ва жамоат арбоби, совет ва Ҳиндистон дўстлик жамиятининг собиқ президенти Ш. Менон Қизил уйларни зиёрат қилган. У ўз хотираларида минг уйлар ичига чизилган расмларда ҳарбий қурол-яроқлар билан қуролланган отлиқ суворийлар менинг диққатимни ўзига жалб қилди: от ва от устидаги суворийлар жуда жонли қилиб юксак маҳорат билан аниқ тасвирланган. Бундай расмлар ҳатто ҳинд санъатида ҳам кам учрайди», — деб ёзган эди.

**Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон халқлари
маданий ёдгорликларидаги умумий ўхшашликлар**

Уйғур халқининг кўп асрлик тарихи Ўрта Осиё ва Қозоғистон республикаларидаги халқлар билан, айниқ-

са, ўзбек халқи билан яқин муносабатда бўлиб келган, бу хил яқинлик фақат этник жиҳатдангина эмас, балки маданият, урф-одат ва уларнинг яратган моддий-маънавий ёдгорликларининг умумий ўхшашлигида ёрқин мужассамлангандир. Шунинг учун ҳам лингвистлар турк тилларини классификация қилганларида ўзбек ва уйғур тилларини бир гурӯҳга бежиз киритмаганлар.

Ф. Энгельс: «Биз тарихни қанчалик ичкарига кириб текширсак, келиб чиқиши бир бўлган халқлар ўртасидаги фарқларнинг шунчалик кўп йўқолиб боришини кўрамиз», — деб ёзган эди.

Антропологлардан Л. В. Ошанин ва В. Я. Зезинковларнинг уйғурларнинг барча гуруҳларини антропологик солиштириб тадқиқ қилишлари уларнинг ирқий таркибий жиҳатдан ўзбекларга яқинлигини кўрсатди. А. Н. Бернштам уйғур халқи ва унинг маданияти ўзбек, қозоқ, қирғизлар ота-боболарининг тарихий тақдири билан боғлиқ бўлганлигини исботлади.

Ўзбекистонда узоқ йиллар археологик қазиш ишлари олиб борган СССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, тарих фанлари доктори, проф. С. П. Толстов, ЎзССР Фанлар академиясининг академиги, тарих фанлари доктори, проф. Я. Ғ. Ғуломовлар ўз кузатишларига асосланиб, Шарқий Туркистон билан Ўрта Осиё халқларининг сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқалари жуда қадимдан бошланганлигини тасдиқлаганлар.

Шарқий Туркистон билан Ўрта Осиё халқлари бир неча асрлар давомида бир давлат таркибида яшадилар. Кушан подшолиги қарийб бутун Ўрта Осиёни, Хўтан, Ёркент, Қошғар ва Кучорни ўзига бирлаштирган эди.

V асрнинг ўрталарига келиб Ўрта Осиёда янги кучли давлат — эфталитлар давлати шаклланди. Бу давлат ҳам Қошғар, Кучор, Қорашаҳарга ўхшаш Шарқий Туркистоннинг бир қанча шаҳарларини ўзига бўйсундирди ва VI асрларгача ҳукмронлик қилди. VI асрнинг бошларида Мўғулистондан Ўрта Осиёдаги Амударё қирғоқларигача катта территорияда турк хоқонлиги ташкил топди. Бу хоқонлик милоддан 588 йил ўтгач иккига бўлинди. Монголияни марказ қилган шарқий турк хоқонлиги (таркибига Монголия ва Хитойнинг шимоли-ғарбидаги территориялар кирган) бўлса, Еттисувни марказ қилган ғарбий турк хоқонлиги таркибига Амударёгача бўлган Ўрта Осиё территорияси ва Шарқий Туркистон кирган эди.

XI—XII асрлардаги Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистонни бирлаштирган Қорахонийлар даври, XIII асрдаги

мўғул истилоси даврида, Темур ва Темурийлар даврида (XIV—XV), Ўрта Осиёда уч хонлик даврида XVII—XIX асрларда ҳам Шарқий Туркистон билан Ўрта Осиё халқлари доим бир-бирлари билан сиёсий-иқтисодий ва маданий алоқада бўлиб келди. Шунинг учун ҳам улар этник, иқтисодий, фан-маданият, диний томондан бир-бирларига ўзаро чуқур таъсир қилибгина қолмай, балки улар яратган моддий-маданий ёдгорликларга ҳам бевосита таъсир кўрсатди.

Кейинги даврларда совет археологлари Ўрта Осиёнинг қадимий ва ўрта асрларда яратган маданий ёдгорликлари устида олиб борган илмий ишларида катта ютуқларни қўлга киритдилар.

Совет археологи С. П. Толстов: «Текширишлар энг қадимги даврлардан тортиб Шарқий Туркистон халқларининг, бир томондан, Ўрта Осиё билан, иккинчи томондан, Марказий Осиё билан зич иқтисодий маданий ва этник алоқаларнинг мавжудлигини кўриш мумкин; шунинг учун Шарқий Туркистоннинг қадимги археологик ёдгорликлари Ўрта Осиёда топилган археологик ёдгорликлар билан ўхшаб кетади», — деб ёзган эди.

Деворларга чизилган турли расмлар Ўрта Осиё билан Шарқий Туркистон халқлари ўртасидаги маданий, этник алоқалар тарихи ва бу моддий-маданий ёдгорликларнинг ўхшашлигини ўрганишда қимматли манба ҳисобланади.

Сурхондарёдаги Болаликтепада илк ўрта асрлар даврига оид (мл. V—VI асрлар) топилган расмлар гарчанд диний характерга эга бўлмаса ҳам, лекин минг уйлар деворларига чизилган расмларга ўхшаб кетади. Зарафшон водийсидаги Варахша, Афросиёб, Панжикент деворларига ишланган расмлар ва ганчга ишланган турли санъат намуналари билан минг уйларга чизилган қанотли от, туялар, қушбошли қизлар тасвири ҳам бир-бирларига ўхшаб кетади.

Бу хил ўхшашликларни архитектура, деворларга чизилган расм, нақшларда, ўймакорликларда, саройларни безаш услубида, ҳунармандчилик маҳсулотларида учратамиз. Булар ўзининг ижтимоий ва миллий келиб чиқиши жиҳатидан бирор жамият ё миллатга хос бўлмай, балки Ўрта Осиё, Эрон, Ҳиндистон ва Шарқий Туркистон халқларига муштарак бўлган санъат намуналаридир.

Ўрта Осиё ва Шарқий Туркистон халқларининг қадимий ва ўрта асрлар даврида яратган маданий ёдгор-

ликлари умумий ўхшаш бўлишидан ташқари уларни ишлаб чиқариш техникасида ҳам ўхшашликлар кўп.

Тоғларга ўйиб ишланган минг уйлар ўзининг дастлабки лойиҳасига мувофиқ қилиб қазиб белгили формага келтирилгандан кейин уларнинг ичига турли-туман мазмундаги расмларни чизишдан аввал бу гор ҳужралари ичини сомонли лой билан суваб чиққандан кейин (сувоқнинг қалинлиги 2—3 см), устидан пардоз сувоққа майдаланган сомонли лой ва ёки қум, оҳак, гипс аралашмасидан тайёрланган қоришма билан сувалган.

Шарқий Туркистон ва Дун Хуандаги минг уйларни безаш техникаси ҳақида махсус тадқиқот ишларини олиб борган Чан-шу-Хун ёзишича: «Вэй (мл. 220—264 йиллар), Цзинь (265—420 йиллар) сулолалари даврида қурилган минг уйларнинг ичини безашда биринчи навбатда сомонли лой сувоқдан кейин иккинчи сувоққа тўзғоқ ёки майдаланган каноп аралаштирилган».

Суй (589—618 йиллар), Тан (618—907 йиллар) сулолалари даврида қурилган минг уйлар биринчи-иккинчи сувоқдан кейин тухум пўстлоғи қалинлигида елим аралаштирилган мой бўёқлар берилгандан сўнг унинг устига турли мазмундаги расмларни чизишга киришилган, шунинг учун бу даврларда қурилган минг уйларнинг ичига чизилган расмлар ҳозиргача ўзининг асл қиёфасини йўқотмай келмоқда.

1909—1910 ва 1914—1915 йиллари атоқли рус буддашунос олим С. Ф. Ольденбург билан бирга Шарқий Туркистонга икки марта саёҳат қилган С. М. Дудин минг уйларга чизилган расмлар техникасини ўрганган эди: «Бу уйларга чизилган расмларнинг минг йиллар оша бузилмай сақланиб келаётганлигининг биринчи сабаби, бу уйларни қуришда танлаб олинган жой об-ҳавоси қуруқ ва қиш билан ёзда ҳароратнинг кескин ўзгариб кетмаслиги бўлса, иккинчи сабаби, пардоз сувоқдан кейин юпқа қилиб берилган бўёқ қатламларининг мустаҳкамлигидадир»,— деб ёзган эди.

Бу расмларни бўяшда асосан табиий минерал бўёқлардан фойдаланилган бўлиб, бўёқларнинг мустаҳкамлигини ошириш учун ҳайвонлар пайдан тайёрланган махсус клейлар аралаштирилган.

Минг уйларнинг деворларига турли расмлар чизилган бўлса, унинг меҳробларини безаш учун ҳар хил ҳолатдаги будда дини авлиёларининг катта-кичик ҳайкалларида фойдаланганлар. Бу ҳайкаллар қолипларда қуйиб тайёрлангандан сўнг уларни махсус хумдонларда

гиширилган. Баъзи ҳайкаллар ҳатто одам бўйига баравар бўлган.

Торим водийси бўйлаб 1928—1929 йиллари археологик қазилар ишларини олиб борган Хуан Вэн би ана шундай турли ҳайкал ва ҳайкалчаларни қуядиган қолиплардан кўплаб топган эди. Бундай ҳайкалларни қуядиган қолипларни тайёрлаш ҳайкалтарош ва қолипсозлардан катта маҳорат талаб қилар эди. Баъзан катта ҳайкалларни ясашда қамиш ёки ёғоч чўпларни бир-бирига боғлаб унинг устидан лой ёки гипс ёпиштириб турли шаклдаги ҳайкал формасига келтиргандан сўнг уларни бўяб ва пардозлаб ибодатхоналарга қўйганлар. Булардан ташқари, ранг-баранг қимматбаҳо тошларни йўниб будда ва будда авлиёларининг турли қиёфадаги образларини тасвирлаганлар.

Шарқий Туркистонда буддизм ҳукмронлик қилиб турган даврларда Хўтан вилоятидан олинадиган қош тошидан (нефрит) турли шаклда будда ҳайкаллари ясалганлиги ҳақида қадимий хитой манбалари сақланиб қолган. Масалан, мл. 541 йили Хўтан хони ўз элчилари орқали Хитойнинг Лан подшосига қош тошидан ишланган будданинг ҳайкалини совға қилиб жўнатган.

Баъзи Хитой манбалари қош тошидан 3—4 *чи* (бир *чи* 32*см*) катталиктаги будда санамлари ясалганлиги ҳақида дарак беради.

Ўрта Осиёдаги будда ибодатхона ва монастырлари, Шарқий Туркистондаги минг уйларнинг ичига чизилган турли мазмундаги расмлар, ҳайкаллар ва бошқа санъат намуналарининг ҳаммаси қатъий план, эскиз ва лойиҳалар асосида ишланган бўлиб, улар бир-бири билан узвий боғланган ва бир-бирларини тўлдириб борадиган бир бутун композицияни ташкил қилади.

Ўрта Осиёдаги будда дини ибодатхона ва монастырлари расмлари, унинг техникасини ўрганган олимлар ёзишича, минг уйларнинг расмлар ва ҳайкалтарошликдаги техникаси билан Тупроққалъа, Болаликтепа, Варахша, Панжакент, Афросиёб, Ажинатепа, Қоратепа, Қува ва Оқбешимдаги расм ва ҳайкалтарошликнинг техникаси ўзаро ўхшаб кетади.

Рус буддашунос олими С. Ф. Ольденбург: «Кимки турли мамлакатлардаги будда динига оид тасвирий санъат намуналарини диққат билан кузатар экан, улар ўртасидаги айрим фарқларга қарамай, жуда кўп ўхшашликларни кўра олади. Бу тушунарли, чунки буларнинг ҳаммаси бир диннинг — будда динининг буюмлари

бўлиб уларнинг келиб чиқиш манбаи Ҳиндистондир», — деб ёзган эди.

Тарихий фактлар Шарқий Туркистон халқлари кўпроқ Ўрта Осиё халқлари билан этник, сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқада бўлганлигини кўрсатади, чунки уйғур халқининг тили, урф-одатлари Ўрта Осиё халқлари билан яқин туради.

Ўрта Осиё халқлари билан Шарқий Туркистон халқлари яратган қадимий ва ўрта асрлардаги маданий ёдгорликлар ва уларни барпо этиш техникаси бир-бирига жуда ўхшаб кетади. Натижада бу ёдгорликлар худди бир уста ёки бир рассом қўлидан чиққандек туюлади кишига. Мана бу омилларнинг ҳаммаси Ўрта Осиё халқлари билан Шарқий Туркистон халқлари қадимдан яқин ва бир-бирига шогирд, устоз бўлиб, бир-бирларининг маданияти ва санъатига чуқур таъсир қилганлигини кўрсатади.